

Kopczyński, Michał

Wpływ I wojny światowej na poziom życia w Królestwie Polskim w świetle mierników biologicznych

Przegląd Historyczny 92/3, 301-321

2001

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MICHAŁ KOPCZYŃSKI
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Wpływ I wojny światowej na poziom życia w Królestwie Polskim w świetle mierników biologicznych

Truizmem jest stwierdzenie, że I wojna światowa i następująca po niej wojna bolszewicka spowodowały katastrofalne zniszczenia na ziemiach polskich. Straty gospodarcze starano się zbilansować już bezpośrednio po wojnie. Ich rozmiary omawiano w literaturze kilkakrotnie¹. Przedmiotem niniejszego studium jest próba kwantytatywnego uchwycenia wpływu, jaki lata okupacji i wojen wywarły na standard życia ludności.

Z metodycznego punktu widzenia tytułowy problem można starać się rozwiązać bądź w drodze szczegółowej analizy cen, płac i konsumpcji, bądź odwołując się do wskaźników syntetycznych, pozwalających formułować konkluzje w sposób pośredni. Najczęściej stosowanym wskaźnikiem syntetycznym jest śmiertelność na choroby epidemiczne lub stopa zgonów noworodków. Od kilkunastu lat historycy gospodarczy badający zagadnienia związane ze standardem życia odwołują się również do danych antropometrycznych, przede wszystkim wzrostu fizycznego. Owocem ich studiów są prace poświęcone zmianom w standardzie życia w dłuższym okresie oraz przemianom w uwarstwieniu społecznym i podziale dochodu społecznego². Badacze dokonujący tego typu obliczeń zwracają uwagę, że są one bardziej wiarygodne od klasycznych indeksów kosztów utrzymania. Te ostatnie bowiem najczęściej odnoszą się do wybranych grup zawodowych, ignorują zjawisko bezrobocia, ewentualne przychody niepieniężne, zatrudnienie „na czarno”, pracę kobiet i dzieci oraz zmienne demograficzne, takie jak na przykład przeciętna wielkość rodziny. Tymczasem wzrost może być traktowany jako rodzaj indeksu netto, obrazującego biologiczny standard życia populacji, a także jej zróżnicowanie pod tym względem³. Piszący te

¹ Cf. *Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918)* t. III, *Historia ekonomiczna*, Warszawa 1936; Z. Landa u, J. Tomaszewski, *Bilans gospodarczych skutków pierwszej wojny światowej dla ziem polskich* [w:] *Historia Polski* t. III, cz. 3, pod red. Ż. Kormanowej i W. Najdusa, Warszawa 1974, s. 441–500.

² Szerzej o literaturze M. Kopczyński, *Auksologia historyczna. Nowa droga czy manowce historii gospodarczej?*, PH t. XC, 1999, s. 525–540.

³ Głosy optymistów, a także racjonalne argumenty za i przeciw cf. S. Coll, J. Komlos, *The Biological Standard of Living and Economic Development: Nutrition, Health and Well Being in Historical Perspective* [w:] *Debates and Controversies in Economic History, Proceedings Twelfth International Economic History Congress*, ed. C.–E. Nunez, Madrid 1998, s. 241–243. O wnioskach wynikających z zestawienia klasycznych mierników poziomu życia z danymi o wroście cf. M. Kopczyński, *Standard życia i „jakość życia” robotników angielskich w epoce rewolucji przemysłowej* [w:] *Gospodarka, ludzie, władza. Studia historyczne ofiarowane prof. Juliuszowi*

słowa nie do końca podziela optymistyczne sądy niektórych badaczy wróżących śmierć tradycyjnych indeksów cen i plac. Jednak warto przytoczyć opinię wielkiego polskiego antropologa Jana C z e k a n o w s k i e g o, który omawiając wzrost rekrutów w Królestwie Polskim pisał: „Wreszcie należy jeszcze podnieść, że w świetle tu otrzymanych wyników materiały komisji poborowych, dotychczas na ogół niedoceniane, podnoszą się do kategorii pierwszorzędnych źródeł. Wydanie tych materiałów musi stanowić zasadniczy desiderat, nie tylko antropologów i socjologów, ale też i badaczy historii gospodarczej”⁴.

Nie wchodząc w głębszą analizę mechanizmów kształtujących przeciętny wzrost populacji, stwierdzimy tylko, że jest on zależny od czynników wewnętrznych (genetycznych) i zewnętrznych (środowiskowych). Dyskusja co do relatywnego znaczenia obu czynników nie została rozstrzygnięta, choć przeważa opinia, iż różnice we wzroście w dużym stopniu warunkują czynniki środowiskowe. Większość autorów wyjaśnia zjawisko stopniowego podnoszenia się wzrostu w ostatnich 150 latach, odwołując się do poprawy standardów cywilizacyjnych. Chodzi przede wszystkim o poprawę w zakresie ilości i jakości wyżywienia⁵. Zwolennicy wyjaśnień genetycznych podkreślają stopniowe przemiany w puli genowej populacji (heterozja) na korzyść genów na wzrost wysoki, wynikające ze wzmożonej ruchliwości społecznej, zarówno w sensie geograficznym, jak i społecznym. W literaturze zaznacza się również trzecia linia rozumowania, podnosząca fakt, że „efektem heterozji jest zwiększenie wrażliwości ustroju na czynniki zewnętrzne. Przejawem tego jest nie tylko akceleracja rozwoju w korzystnych warunkach zewnętrznych, lecz również większe niż u bardziej homozygotycznych osobników reakcje na niekorzystne wpływy środowiska w postaci deceleracji rozwoju”⁶. Kwestię zależności pomiędzy wzrostem, warunkami środowiskowymi i uwarunkowaniami genetycznymi najcelniej podsumowują antropolodzy z Zakładu Antropologii Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu. Wedle koncepcji indywidualnego, genetycznie zaprogramowanego potencjału wzrostowego, „każdemu osobnikowi przypisany jest pewien górny, teoretycznie przez niego osiągalny pułap ostatecznej wysokości ciała, zależny wyłącznie od genotypu tego osobnika. Ów pułap to wysokość ciała, którą osobnik mógłby osiągnąć w optymalnych dla jego wzrastania warunkach, tzn. gdyby jego wzrastania nie hamowały żadne deficyty środowiskowe, takie jak niedobory ilościowe lub jakościowe w żywieniu, nadmierne w stosunku do żywienia wydatki energetyczne, niedostatki wypoczynku, choroby, niektóre rodzaje stresów psycho–nerwowych”⁷. Rzecz jasna, nie znamy ostatecznego pułapu możliwości genetycznych, bowiem proces

Lukasiewiczowi w 75. rocznicę urodzin, pod red. M. Kopczyńskiego i A. Mączaka, Warszawa 1998, s. 171–204.

⁴ J. Czekanowski, *Zarys antropologii Polski*, Lwów 1930, s. 136.

⁵ Cf. empiryczny dowód w: S. Górny, A. Dobrzańska, *Budowa fizyczna poborowych a zmiany wyżywienia*, „Przegląd Antropologiczny” t. XLVII, 1981, s. 145–149.

⁶ A. Malinowski, *Wstęp do antropologii i ekologii człowieka*, Łódź 1994, s. 204. Cf. Z. Bocheńska, *Zmiany w rozwoju osobniczym człowieka w świetle trendów sekularnych i różnic społecznych*, Kraków 1972; J. M. Tanner, *Rozwój w okresie pokwitania*, Warszawa 1963; idem, *Foetus into Man. Physical Growth from Conception to Maturity*, Cambridge, Mass. 1978; N. Wolański, *Kierunki i przyczyny międzypokoleniowych przemian człowieka*, „Kosmos” t. XXVIII, s. 665–690; idem, *Zmieniający się człowiek*, Warszawa 1976; T. Bielicki, A. Szklarska, Z. Welon, C. Brajczewski, *Nierówności społeczne w Polsce: antropologiczne badania poborowych w trzydziestolecu 1965–1995*, Wrocław 1997, s. 6–19. Dawniejszy pogląd na te zagadnienia, silniejszy akcentujący czynniki rasowe, cf. J. Czekanowski, op. cit., s. 97–115.

⁷ T. Bielicki, A. Szklarska, Z. Welon, C. Brajczewski, op. cit., s. 13.

podnoszenia się wzrostu występuje po dziś dzień. Niemniej wszelkie zahamowania w procesie podnoszenia się średniego wzrostu, względnie zjawisko karlenia, należy przypisywać w całości niekorzystnym wpływom środowiska. Warto dodać, że wpływy czynników zewnętrznych są łatwiej uchwytnie u chłopców niż u dziewcząt, bowiem chromosomy XY są bardziej podatne na ich oddziaływanie.

Zróźnicowanie populacji pod względem wzrostu widoczne jest już u noworodków. Pogłębienie tych różnic w zależności od środowiska, w jakim wychowują się dzieci, następuje w kolejnych latach, ale szczególnie wyraźnie manifestuje się w okresie pokwitania. W przypadku dzieci wychowywanych w warunkach mniej korzystnych skok pokwitaniowy następuje w wieku późniejszym i jest bardziej rozłożony w czasie. W pewnym stopniu rekompensuje to fakt, że osobniki te rosną dłużej. W efekcie różnice we wzroście ostatecznym są mniejsze niż obserwowane w okresie pokwitaniowym. Analogicznie do tego, co powiedziałem, dłużej trwające klęski w rodzaju wojny i (lub) głodu, przypadające na okres pokwitaniowy, powodują zahamowanie lub wręcz zatrzymanie na pewien czas procesu wzrostu⁸. Jest to przynajmniej w części rekompensowane w latach późniejszych, niemniej ślady tego rodzaju wydarzeń można zaobserwować jeszcze w wieku 20–22 lat.

Palma pierwszeństwa w wykorzystaniu danych o wzroście jako miernika dobrobytu należy do antropologów. Dane o wysokości ciała żołnierzy były dla nich idealnym materiałem badawczym już w XIX w. Badaczom zainteresowanym eugeniką materiały te dostarczały argumentów do formułowania wniosków o poprawie bądź degeneracji całych narodów. Wzrost, jako cecha łatwa do określenia, był też ważnym elementem w badaniach nad składem rasowym populacji. Między innymi w tym celu zbierano w Polsce międzywojennej pomiary antropologiczne (w tym także wzrost) dotyczące żołnierzy. Współcześnie badania nad zmiennością wzrostu należą do specjalności polskiej antropologii. Dzieje się tak dlatego, że powojenna populacja polska należy do najbardziej homogenicznych pod względem genetycznym i zmiany we wzroście można przypisać w całości oddziaływaniu czynników zewnętrznych, takich jak dochody czy poziom kulturalny⁹.

Odpowiedzi na tytułowe pytanie zamierzam szukać porównując przeciętny wzrost poborowych Wojska Polskiego z lat 1921–1923 ze wzrostem poborowych wcielanych do armii rosyjskiej w latach 1905–1908. Ocena stopnia negatywnego wpływu warunków życiowych w latach 1915–1921 na poziom życia mieszkańców Królestwa polegać będzie na zestawieniu przeciętnego wzrostu poborowych w obu tych okresach i odniesieniu różnicy do tempa podnoszenia się wzrostu rekrutów z Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. Ten prosty w założeniu zabieg wymaga bliższego przyjrzenia się procedurom poboru do armii carskiej i Wojska Polskiego w celu określenia, czy dane z lat dwudziestych dadzą się porównać z danymi rosyjskimi. Wiarę w możliwość prostego porównania kwestionował niegdyś Jan Czekanowski. Prowadząc antropologiczne dociekania nad typologią rasową ludności ziem polskich na podstawie charakterystyki morfologicznej żołnierzy armii rosyjskiej i polskiej postawił hipotezę, że rosyjskie komisje poborowe preferowały popisowych o wysokim wzroście¹⁰. W odróżnieniu od praktyki rosyjskiej, polski dobór wojskowy miał być staranniejszy, zorientowany bardziej na ogólną sprawność

⁸ J. M. T a n n e r, *Foetus into man*, s. 127–137.

⁹ Badania te omawiają T. B i e l i c k i, A. S z k l a r s k a, Z. W e l o n, C. B r a j c z e w s k i, op. cit.

¹⁰ J. C z e k a n o w s k i, op. cit., s. 194–196. Pojęcia popisowy używam w odniesieniu do stających do poboru. W odniesieniu do przyjętych do wojska posługuję się terminem rekrut lub żołnierz.

fizyczną popisowego niż na wzrost. Gdyby hipoteza Czekanowskiego została potwierdzona empirycznie, to porównanie byłoby niemożliwe z uwagi na rozbieżne kryteria doboru próby. Przypominam, że zarówno dla lat dwudziestych, jak i okresu 1905–1908 mamy do czynienia z danymi odnoszącymi się do rekrutów, a więc osób preselekcjonowanych przez komisje poborowe.

DANE ŹRÓDŁOWE

Dane z lat 1921–1923 zostały zebrane przez pracowników Wydziału Indywidualizacji Żołnierza MSWojsk. pod kierunkiem Jana Mydlarskiego¹¹. Ogółem przebadano ponad 80 tys. żołnierzy Wojska Polskiego, ale opublikowany w 1925 r. raport dotyczył 48 tys. osób¹². Celem badań było określenie składu rasowego populacji dla, jak pisze Jan Mydlarski, „wyciągnięcia zeń wniosków wojskowych”. Chodziło przede wszystkim o potrzeby w zakresie umundurowania, uzbrojenia i wyposażenia. Faktycznie jednak badania zakrojono na szeroką skalę, zbierając dane nie tylko o wymiarach ciała, ale i o grupie krwi. Raport opublikowany w 1925 r. miał charakter sondażowy. Stąd ograniczona wielkość próby i prezentacja wyników w obrębie dużych jednostek terytorialnych, tzn. województw. W następnych latach badania kontynuowano i to nie tylko na żołnierzach, lecz także na rezerwistach i popisowych. Wbrew zapowiedziom autora ostateczna analiza nie ukazała się nigdy, bowiem trzynomowe opracowanie oraz ogromna większość materiałów źródłowych uległy zniszczeniu w czasie drugiej wojny światowej¹³. Zachowane fragmenty materiałów pochodzących z pierwszej serii badań z lat 1921–1923 wykorzystywali antropolodzy wrocławscy¹⁴. Dane opublikowane przez Mydlarskiego trudno porównywać z wcześniejszymi danymi rosyjskimi, które ujęto w skali powiatowej i gubernialnej. Co więcej, Mydlarski wydzielił żołnierzy pochodzenia żydowskiego i podał dla nich jedną średnią wzrostu. Tymczasem średnie rosyjskie dla poszczególnych powiatów obliczano uwzględniając zarówno rekrutów chrześcijan, jak i Żydów. Rzecz ma istotne znaczenie z uwagi na znaczną różnicę wzrostu między obu grupami etnicznymi. Porównanie będzie więc

¹¹ Tryb dokonywania pomiarów i wstępne wyniki, na których będę się opierał cf. J. Mydlarski, *Sprawozdanie z wojskowego zdjęcia antropologicznego*, „Kosmos” t. L, 1925, s. 530–583; idem, *Materiały do zagadnienia różnic w budowie ciała między ludnością chrześcijańską i żydowską*, „Zagadnienia Rasy” t. IV, 1930, s. 323–345 oraz idem, *Przyczynek do poznania struktury antropologicznej Polski i zagadnień doboru wojskowego*, „Kosmos” t. LIII, 1928, s. 195–210 (ten ostatni tekst bez danych o wzroście).

¹² Dokładnie 48 034 żołnierzy, w tym 46 116 chrześcijan i 1918 Żydów, cf. J. Mydlarski, *Materiały do zagadnienia różnic w budowie ciała*, s. 325.

¹³ Historię tych badań opisują T. Bieliński, T. Krupiński, J. Strzałko, *Historia antropologii w Polsce*, „Przegląd Antropologiczny” t. LIII, 1987, s. 9–10. W. Stęślicka, *Jan Mydlarski, 1892–1956*, „Przegląd Antropologiczny” t. XXIII, 1957, s. 59–64. Mapę z podziałem na powiaty i naniesionymi parametrami antropologicznymi (w tym i przeciętnym wzrostem) przebadanych w latach 1921–1937 przechował przez okres wojny Jan Czekanowski. Opublikowano ją w dwóch częściach: J. Mydlarski, *Mapy antropometryczne Polski*, „Przegląd Antropologiczny” t. XVIII, 1951, s. 189–192 oraz W. Stęślicka, A. Wankę, *Dalsze mapy Jana Mydlarskiego*, „Przegląd Antropologiczny” t. XXV, 1959, s. 171–184.

¹⁴ Z. Welon, T. Bieliński, R. Jurynec, W. Kowalczyk, *Pogłębianie się niektórych społecznych różnic w Polsce w ciągu XX stulecia w świetle danych antropometrycznych o wzroście żołnierzy*, „Kosmos” t. LXXXII, 1980, s. 5–15; R. Jurynec, *Wpływ selekcji negatywnej na średnią wysokość ciała w populacji — ujęcie ekologiczne*, „Przegląd Antropologiczny” t. LII, 1986, s. 113–124.

wymagało dokonania dodatkowych obliczeń zmierzających do ujednoczenia zestawianych zbiorowości.

Wykorzystane w niniejszym artykule dane antropometryczne dotyczące rekrutów z Królestwa Polskiego pochodzą ze sprawozdań gubernialnych urzędów do spraw powinności wojskowej za lata 1905–1908. Zachowały się one w zespole generał–gubernatora warszawskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych¹⁵. Sprawozdania mają charakter zestawień liczbowych, w których podano m.in. liczbę popisowych stających do poboru, liczby osób zwolnionych od służby z różnych powodów, przydzielonych do pospolitego ruszenia, podział rekrutów wedle narodowości, wyznania i zawodu oraz poziom alfabetyzacji. Najważniejszą informacją z punktu widzenia tego studium jest wzrost fizyczny. Dane o wzroście podawano w formie tabelarycznej w arszynach i wierszkach. Jak już wspomniałem, materiały rosyjskie nie dają podstaw ani do określenia wzrostu ogółu popisowych stających do poboru, ani oszacowania, ile wynosił przeciętny wzrost wchodzących w skład wyselekcjonowanego kontyngentu chrześcijan, a ile Żydów.

Jak już wspomniałem, Jan Czekanowski twierdził, że rosyjski dobór wojskowy powodował skrzywienie faktycznego obrazu populacji przede wszystkim poprzez selekcjonowanie do wojska osób wysokich. W celu weryfikacji tego twierdzenia konieczne staje się bliższe przyjrzenie się zasadom rządzącym rosyjskim systemem uzupełniania armii.

Rosyjska procedura poboru do wojska dzieliła się na kilka etapów¹⁶. W pierwszym sporządzano spisy osób w wieku poborowym (21 lat) wraz z informacjami na temat ewentualnych zwolnień z powodu sytuacji rodzinnej i innych ulg. Dane te przesyłano do gubernialnych urzędów do spraw powinności wojskowej i dalej do ministerstwa spraw wewnętrznych w Petersburgu. To ostatnie, biorąc pod uwagę zapotrzebowanie armii, wyznaczało ogólną liczbę poborowych i dzieliło kontyngent pomiędzy gubernie, w nich zaś dokonywano dalszego podziału pomiędzy poszczególne powiaty. Kolejnym etapem było ciągnięcie losów, z którego jednak wyłączano jedynych żywicieli rodzin (ulga rodzinna I kategorii). Następnie badano popisowych pod kątem przydatności do służby. Badanie odbywało się wedle kolejności losowania. Gdy przewidziany kontyngent został wypełniony, pozostałych popisowych przydzielano do pospolitego ruszenia. W trakcie badania w pierwszej kolejności kwalifikowano do wojska osoby z odroczeniami z lat poprzednich, następnie popisowych nie posiadających ulg rodzinnych, a na końcu popisowych mających ulgi, poczynając od najniższych (ulga III kategorii, a od 1912 r. ulga IV kategorii). W obrębie każdej grupy o kolejności badania i kwalifikacji decydował numer losu. Należy dodać, że w odniesieniu do popisowych pochodzenia żydowskiego wyznaczano odrębny kontyngent. Ponieważ wśród Żydów znacznie mniej popisowych spełniało stawiane przez

¹⁵ AGAD, Kancelaria generał–gubernatora warszawskiego, 5211 (1905), 5286 (1906), 5380 (1907), 5476 (1908).

¹⁶ Tryb poboru do armii rosyjskiej podaje A. D o b r o ũ s k i, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. XXII, 1979, s. 243–275 oraz *Sistematyczny sbornik ustawy o wojskowej powinności*, Sostawil K. Uszakow, Grodno 1879. Książka ta, mająca charakter podręcznika dla członków komisji poborowych, miała wiele aktualizowanych wydań. Ostatnie, które miałem w ręku, nosiło datę 1901. Tryb poboru regulowała ustawa o powinności wojskowej z 1874 r. cf. *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego* t. IV, s. 4–135.

wojsko standardy zdrowotne, przeto zdarzało się, że do wojska trafiały osoby posiadające ulgę I kategorii¹⁷.

Do roku 1888 procedurze badania poddawano około 56–66% stających do poboru. Badanie przerywano w momencie zapełnienia kontyngentu. Pozostałych popisowych wcielano do pospolitego ruszenia, a ich zdolność do służby oceniano pobieżnie, eliminując tylko ciężko chorych. Od 1888 r. wprowadzono podział pospolitego ruszenia na dwie kategorie wedle kryteriów zdrowotnych. Do kategorii I zaliczano osoby zdolne do służby wojskowej, ale zwolnione od niej z powodu wypełnienia kontyngentu, podczas gdy do kategorii II zapisywano osoby nie w pełni sprawne oraz posiadaczy ulgi rodzinnej I kategorii. Oznaczało to, że komisje lekarskie musiały kontynuować badania nawet po wypełnieniu kontyngentu. W efekcie badano wszystkich za wyjątkiem posiadaczy ulg rodzinnych I kategorii, osób zwolnionych i odroczonych z powodów niezdrowotnych oraz ukrywających się. Rozszerzenie obowiązku badania mogło więc hipotetycznie stanowić zachętę dla komisji poborowych do wybierania osób wyższych¹⁸.

Podstawowe znaczenie przy wyłanianiu rekrutów miały naturalnie kryteria zdrowotne. Sformułowano je w instrukcjach dla lekarzy wydanych w latach 1876, 1883 i 1897 r.¹⁹ Instrukcje te zawierają drobiazgowy opis przebiegu badania oraz katalog chorób i niedostatków fizycznych zwalniających całkowicie od wojska, powodujących odroczenie bądź zwalniających ze służby liniowej. Pomimo że kolejne instrukcje różnią się od siebie w szczegółach, najważniejsze postanowienia dotyczące kondycji fizycznej pozostały niemal takie same. Minimalna granica wzrostu, która obowiązywała przez cały okres 1874–1913 wynosiła 2 arszyny 2,5 wierszka, czyli 153,33 cm. Ponieważ zastosowanie tej granicy w pierwszym roku poboru spowodowało dyskwalifikację dużej liczby popisowych, w 1875 r. wydano cyrkularz nakazujący odraczanie jako niezmeżniałych tych spośród zbyt niskich poborowych, których stan zdrowia był dobry. W instrukcji dla komisji poborowych z roku 1876 r. sprecyzowano, że definitywne zwolnienie należy się osobom, których wzrost wynosi mniej niż 148,88 cm. Pozostali winni zostać odroczeni i jeśli nie dorosną do normy w ciągu dwóch lat, winni zostać wcieleni do pospolitego ruszenia²⁰.

Obok niedostatecznego wzrostu przyczyną zwolnienia od służby wojskowej mogły być przewlekłe schorzenia bądź wady fizyczne. Wymienione w instrukcjach dla lekarzy jednostki chorobowe i wady cielesne powtarzają się za każdym razem, tyle że w kolejnych

¹⁷ W przypadku chrześcijan ulga I kategorii zwalniała od służby i powodowała automatyczne zakwalifikowanie do pospolitego ruszenia II kategorii. Formularz sprawozdania nie pozostawia wątpliwości, że z ulgą I kategorii wcielani byli wyłącznie Żydzi.

¹⁸ Zmianę w trybie poboru widać najlepiej po liczbie przebadanych. W powiecie miechowskim przed 1887 r. badano 250–400 osób, a potem 600–750, cf. K. K o s i e r a d z k i, *Przyczynek do charakterystyki fizycznej ludności męskiej powiatu miechowskiego na zasadzie pomiarów rekrutów w ciągu 30 lat 1874–1903*, „Czasopismo Lekarskie” 1905, nr VII, s. 263; w powiecie lubartowskim liczby te wzrosły odpowiednio z 240–280 do 400–600 osób, W. T o ł w i ń s k i, *Rozwój fizyczny ludności powiatu lubartowskiego na zasadzie pomiarów w ciągu lat dwunastu (1886–1897)* [w:] *W naszych sprawach* t. II, Warszawa 1902, s. 316. Odpowiednie postanowienia ustawowe cf. *Zbiór Praw* t. XXXVI, 1888, s. 335–349.

¹⁹ Instrukcję z 1876 r. podaje *Systematycznej sbornik ustawy o wojskowej powinności*, w wydaniu z 1879 r., instrukcja z 1883 r. *Zbiór Praw* t. XXIV, 1883, s. 273–309, instrukcja z 1897 r. ibidem, t. LVIII, 1898, s. 573–604.

²⁰ *Systematycznej sbornik ustawy o wojskowej powinności*, wydanie z 1879 r., s. 51–52. Wprowadzenie tego postanowienia do instrukcji spowodowało zmniejszenie się liczby osób definitywnie zwalnianych ze służby z powodu wzrostu w Królestwie Polskim.

instrukcjach bywają opisywane w sposób bardziej wyczerpujący. Porównanie katalogów chorób wskazuje, że instrukcja z 1897 r. była bardziej restrykcyjna niż wcześniejsze. Restrykcyjność względem symulantów szła w parze z nakazem dokładniejszego badania (popisowi mają stawać do badania nago, a nie, jak dotąd, w ubraniu) oraz dodaniem do katalogu chorób zwalniających od wojska kilku nowych jednostek. Znamienne jest też dodanie na początku instrukcji, by komisje wyznaczały do służby osoby o jędrnej, elastycznej skórze, mocnym karku, szerokich ramionach, prawidłowo sformowanych piersiach, silnych plecach i muskułach, giętkich rękach i solidnych nogach²¹. Nie ma tu jednak ani słowa o wzroście.

Komisje poborowe miały możliwość dwukrotnego odraczania na rok terminu wcielenia do szeregów. Najwięcej odroczeń motywowano niedostatecznym zmęźnieniem. Pod terminem tym krył się najczęściej zbyt mały obwód klatki piersiowej w stosunku do wzrostu, znacznie rzadziej niedostateczny wzrost. Instrukcje dla lekarzy nakazywały mierzenie obwodu klatki piersiowej na płaszczyźnie pomiędzy czwartym i piątym zębem. Jako wynik ostateczny przyjmowano średnią obwodu klatki piersiowej przy wdechu i wydechu (mierzony miał w czasie badania powoli liczyć do dwudziestu). Wedle instrukcji z 1876 r. obwód klatki piersiowej winien wynosić przynajmniej połowę wzrostu. Z uwagi na wielkie zróżnicowanie etniczne kraju dozwolano jednak przyjmować w szeregi osoby mające obwód klatki piersiowej mniejszy od normy o pół wierszka (2,22 cm). Jednocześnie jednak nakazano lekarzom, by zbierali dane dotyczące przeciętnego wzrostu i obwodu klatki piersiowej popisowych, co miało dać orientację w faktycznych stosunkach w tym względzie. Norma zdefiniowana w instrukcji nie była skutecznie egzekwowana. Świadczą o tym cyrkularze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1876, 1879, 1880 i 1882, nakazujące skrupulatne odsiewanie osób nie spełniających wymagań pod względem obwodu klatki piersiowej. W instrukcji z 1883 r. normy niezmeźnienia zaostrzono. Popisowi wyznania chrześcijańskiego winni mieć obwód klatki piersiowej większy od połowy wzrostu o co najmniej 1/4 wierszka (1,1 cm). Tak sformułowany przepis okazał się zbyt restrykcyjny i trzy lata później wydano uzupełnienie do instrukcji, zezwalające na odstępstwo od reguł w przypadku osób mierzących więcej niż 164 cm, pod warunkiem ogólnie dobrego stanu zdrowia²². Odstępstwo to nie mogło być jednak większe jak 3/8 wierszka, a więc nadal kierowano się zasadą, że obwód klatki piersiowej musi być bliski połowie wzrostu. W 1897 r. jeszcze bardziej zliberalizowano normę, przyjmując, że obwód klatki piersiowej musi być równy połowie wzrostu, przy czym dopuszczono odstępstwa w przypadku ogólnie dobrej budowy ciała.

Z naszego punktu widzenia podstawowe znaczenie ma pytanie, czy zastosowanie norm z 1897 r. powodowało, że komisje stały się bardziej wybredne i doбираły sobie popisowych dążąc do maksymalizacji wzrostu. Jest to pytanie ważne, bowiem zestawienie danych o wzroście poborowych dla kilku guberni Królestwa Polskiego ukazuje wyraźny skok w górę w końcu lat osiemdziesiątych XIX w. i w pierwszej dekadzie XX. Słowem: czy

²¹ Wcześniejsze instrukcje takich wskazówek nie zawierają, poprzestając na ogólnym wyliczeniu chorób.

²² Warto zaznaczyć, że cyrkularz z 1886 r. i rozporządzenie Senatu z 1888 r. wprowadzały obowiązek dodatkowego badania rekrutów w macierzystych jednostkach w celu wyłowienia niezdolnych do służby. Miano ich po przebadaniu w szpitalu zwalniać do domów. Jednocześnie należało przeprowadzić postępowanie w celu określenia winnych, którzy dopuścili do wcielenia takiej osoby do armii. Cf. *Zbiór Praw* t. XXXV, 1888, s. 39–45.

skok ten był efektem działania nowej instrukcji, czy też to raczej instrukcja została przykrojona do nowych realiów.

Udzielenie zadowalającej odpowiedzi na to pytanie będzie możliwe dopiero po przeprowadzeniu szeroko zakrojonych badań nad księgami popisowymi. W chwili obecnej mogą jedynie postarać się rzucić nieco światła na procedurę poboru na podstawie fragmentarycznych zapisów z ksiąg poborowych powiatu warszawskiego z lat 1899 i 1913 oraz pełnych danych z ksiąg powiatu grójeckiego z lat 1902 i 1913²³. Dla roku 1899 dysponuję 235 zapisami dotyczącymi osób przebadanych przez komisję w siedmiu gminach powiatu warszawskiego, a dla roku 1913 — 225 zapisami z czterech gmin²⁴.

Zestawienie wedle numeru losu i ostatecznego przydziału nie daje podstaw do twierdzenia, że komisje przebierały wśród popisowych, by do wojska wziąć najwyższych. Gdyby tak było rzeczywiście, to należałoby oczekiwać, że do pospolitego ruszenia I kategorii trafią osoby z niższymi numerami, ale za to niższe od popisowych zaliczonych do służby. W powiecie warszawskim w 1899 r. nie stwierdziłem ani jednego takiego przypadku, w roku 1913 — tylko jeden. Również w powiecie grójeckim nie znalazłem dowodów pozwalających potwierdzić hipotezę Czekanowskiego. Nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku popisowych zakwalifikowanych do pospolitego ruszenia II kategorii. Wszyscy oni zostali tam skierowani z powodu różnego rodzaju chorób. Średni wzrost 17 chrześcijan z powiatu warszawskiego zakwalifikowanych do tej kategorii nie odbiegał jednak znacząco od wzrostu popisowych zakwalifikowanych do pospolitego ruszenia kategorii I. Na podstawie przeprowadzonego sondażu można zatem odrzucić tezę, że rosyjskie komisje poborowe świadomie wybierały najwyższych spośród popisowych. Czynnikiem decydującym o tym, że rekruci przewyższają wzrostem populację ogólną, była z jednej strony eliminacja popisowych o wzroście poniżej minimalnej normy, a z drugiej wyjątki czynione na rzecz osób wysokich, ale nie mających normy w piersiach, na co zezwalała instrukcja z 1897 r. W próbie popisowych z powiatu warszawskiego w 1899 r. osób takich było 5 na 73 rekrutów zakwalifikowanych do wojska. Średnia wzrostu rekrutów wynosiła 166,01 cm, gdyby zaś popisowych bez odpowiedniej miary w piersiach nie zakwalifikowano, wówczas średnia byłaby o 0,4 cm niższa (165,6 cm). W roku 1913 nie było znaczącej różnicy we wzroście pomiędzy zakwalifikowanymi do wojska a odroczoneymi²⁵. W powiecie grójeckim w latach 1902 i 1913 średni wzrost rekrutów nie odbiegał od przeciętnego wzrostu pozostałych popisowych, a nie przekraczające 0,5 cm różnice mieszczą się w granicach błędu statystycznego²⁶. W sumie trudno zgodzić się z kategoriycznym twierdzeniem Jana Czekanowskiego, że rosyjskie komisje wojskowe nastawione były na maksymalizację wzrostu rekrutów. Można mu za to przyznać rację o tyle, że wyjątki w przepisach o wymaganym wskaźniku piersiowym powodowały pewne podniesienie przeciętnego wzrostu rekrutów.

²³ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Oddział w Rawie Mazowieckiej, powiatowa komisja ds. powinności wojskowej powiatu warszawskiego, nr 476, 547; Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Oddział w Górze Kalwarii, powiatowa komisja ds. powinności wojskowej powiatu grójeckiego, nr 597, 629.

²⁴ Dla 1899 r. są to gminy: Blizne, Bródno, Falenty, Jabłonna, Nowy Dwór, Piaseczno, Wawer. Stanowi to mniej więcej czwartą część ogółu przebadanych. Dla roku 1913 gminy Blizne, Bródno, Jeziorna, Wawer.

²⁵ Średni wzrost zakwalifikowanych do wojska wynosi 167,26 cm, a skierowanych do pospolitego ruszenia I kategorii 167,30 cm. Niższa była tylko średnia dla popisowych zwolnionych z powinności wojskowej — 166,44 cm. Jest charakterystyczne, że przyczyną zwolnienia od wojska nie jest zbyt niski wzrost, lecz choroby.

²⁶ W 1902 r. rekruci mierzyli 164,67 cm, a pozostali popisowi 164,09, w 1913 rekruci — 165,18 cm, a pozostali 164,73 cm.

Nie ulega wątpliwości, że, podobnie jak rosyjski, tak i polski dobór wojskowy modyfikował wskaźniki antropologiczne właściwe dla populacji ogólnej. Podstawowa różnica pomiędzy rosyjskim a polskim systemem uzupełniania armii polegała na wprowadzeniu w tym ostatnim kategorii wojskowych od A do E. Kategoria A oznaczała całkowitą zdolność do służby wojskowej, kategoria B przyznawała roczne odroczenie, kategoria C — oznaczała wcielenie do pospolitego ruszenia. Kategorie D i E w praktyce zwalniały ze służby, choć w przypadku kategorii D można było popisowego powołać do służby pomocniczej bez broni. Podobnie jak w armii rosyjskiej, pospolite ruszenie podzielono na dwie grupy. Popisowi z kategorią C1 mogli w razie powołania służyć z bronią, podczas gdy popisowi z kategorią C2 mieli służyć bez broni.

Do 1925 r., gdy wydano rozporządzenia wykonawcze do ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej, obowiązywały przepisy ustawy z października 1918 r.²⁷ Wymagania zdrowotne wobec popisowych w interesującym nas okresie regulowała zatwierdzona w czerwcu 1920 r. instrukcja dla lekarzy²⁸. Zawierała ona zalecenia dotyczące sposobu badania oraz rozkład dolegliwości decydujących o przydzieleniu określonej kategorii. Jeśli idzie o wzrost i rozmiary klatki piersiowej, to minimalną dolną granicę wzrostu stanowiło 150 cm, przy szerokości klatki piersiowej przy wydechu równej co najmniej połowie wzrostu minus 7 cm. Osoby nie spełniające tych kryteriów mogły otrzymać najwyżej kategorię C2. Brak w instrukcji bardziej precyzyjnego określenia kryteriów decydujących o przyznaniu kategorii C1. Stwierdzono tylko, że dostają ją popisowi charakteryzujący się „słabą budową ciała”. W praktyce oznaczało to danie wolnej ręki badającym medykom²⁹. Minimalne kryterium wzrostu do szerokości klatki piersiowej w normie polskiej i rosyjskiej są zbliżone i nie może być mowy o sztucznym obniżeniu wzrostu popisowych rosyjskich wskutek zastosowania bardziej restrykcyjnych przepisów³⁰.

Mimo niskiej bariery minimalnego wzrostu wyznaczonej przez polskie przepisy, przeciętny wzrost rekrutów przewyższał wzrost popisowych. Z przeanalizowanych przez Jana Mydlarskiego danych dotyczących 1927 r. wynika, że przy średnim wzroście popisowych wynoszącym 165,75 cm (166,66 cm, jeśli rachować tylko popisowych o wzroście ponad 153,3 cm), popisowi z kategorią A mierzyli średnio 167,28 cm, a więc dobór wojskowy podwyższał średni wzrost o 1,5 cm³¹. Podobnie jak przy doborze rosyjskim, tak i przy polskim mamy więc do czynienia z dyskryminacją osób niższych³².

Biorąc pod uwagę powyższe dane, sądzę, że porównanie danych o wzroście rekrutów rosyjskich i żołnierzy polskich jest możliwe pod warunkiem dokonania odpowiednich

²⁷ M. Cieplewicz, *Wojsko polskie w latach 1921–1926*, Wrocław 1998, s. 150; o okresie najwcześniejszym B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972, s. 113 nn.

²⁸ *Przepisy dla oceny zdolności do służby wojskowej*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, „San. 5”, Warszawa 1920.

²⁹ *Ibidem*, s. 9.

³⁰ Przeciętna różnica obwodu klatki piersiowej na wdechu i na wydechu wynosi 8 cm. Norma polska była o ok. 0,8 cm niższa od rosyjskiej, czyli bardziej niż rosyjska faworyzowała osoby wysokie o wąskiej klatce piersiowej. Za zwrócenie uwagi na tę kwestię dziękuję prof. Zygmuntowi Welonowi.

³¹ J. Mydlarski, *Budowa fizyczna młodzieży męskiej roczników 1906 do 1909 w świetle materiałów komisji poborowych*, „Lekarz Wojskowy” t. XIV, 1933, s. 17, 20; oszacowanie 166,66 cm oparte na przeliczeniu danych z kolumny drugiej w tabeli 2, s. 17.

³² *Ibidem*, s. 26–27.

przeliczeń i doszacowań, w tym także uwzględniających fakt wynoszącej 3 cm różnicy pomiędzy minimalnym wzrostem wymaganym w stosunku do rekrutów rosyjskich i polskich. Zestawienie to będzie naturalnie obciążone pewnym marginesem błędu, ale nie będzie on zapewne w stanie zatuszować strat, jakie spowodowała wojna i lata okupacji. Korzystniej oczywiście byłoby zestawiać wzrost popisowych. Niestety, tego rodzaju dane nie zachowały się ani dla jednego, ani dla drugiego okresu.

Informacje o wzroście rekrutów w poszczególnych powiatach w latach 1905–1908 wymagają krytycznej analizy, a niekiedy i korekty. Ta ostatnia ma na celu wyeliminowanie pomyłek przy zestawianiu raportów, które przesyłano generał–gubernatorowi. O ewidentnym błędzie można mówić w przypadku powiatów hrubieszowskiego, tomaszowskiego i chełmskiego w 1908 r., gdzie urzędnik sporządzający sprawozdanie zapewne przez przecięcie pomylił rubryki poszczególnych klas wysokości ciała. Spowodowało to obniżenie przeciętnego wzrostu w pierwszym przypadku o 8, a w pozostałych o 4 cm. Skoków średniej jest jednak więcej i nie zawsze dają się one wyjaśnić zauważalną pomyłką. Jeśli za podejrzane uznać skoki z roku na rok o więcej niż 2 cm w górę lub w dół, to lista podejrzanych powiatów znacznie się wydłuża. I tak w liczącej 8 powiatów guberni kaliskiej podejrzane wydają się powiat wieluński w 1908 r. oraz kaliski w 1905 r. W mającej siedem powiatów guberni kieleckiej dotyczy to powiatu kieleckiego w 1905 r. W guberni lubelskiej obok wspomnianych powiatów chełmskiego, tomaszowskiego i hrubieszowskiego podejrzany jest także powiat janowski w 1908 r. W sumie 4 powiaty z jedenastu³³. W siedmiopowiatowej guberni łomżyńskiej budzą wątpliwości powiaty łomżyński w 1908 r. oraz makowski w 1905 r. W liczącej siedem powiatów guberni płockiej, dla której brak danych za rok 1907, wątpliwości budzi powiat sierpecki w 1906 r. oraz rypiński, gdzie średnie w poszczególnych latach ulegały znacznym wahaniom. Jest to zapewne związane z niewielką liczebnością kontyngentu, który tylko nieznacznie przekraczał 100 osób rocznie. W guberni piotrkowskiej na 9 powiatów podejrzany jest powiat piotrkowski w 1907 r. Prawdziwy węzeł gordyjski występuje w guberniach suwalskiej, siedleckiej i warszawskiej. W tej pierwszej na siedem powiatów huśtawka dotyczy augustowskiego i wyłkowskiego w 1908 r. Niewiele lepsza okazała się dostarczająca licznego kontyngentu gubernia siedlecka, gdzie w trzech z dziewięciu powiatów zaznaczają się wyraźne wahania (powiat węgrowski i włodawski w 1908 r. oraz garwoliński w 1905 r.). W liczącej 14 powiatów (plus, jako piętnaste, miasto Warszawa) guberni warszawskiej wahania dotyczą czterech (gostyński i skierniewicki w 1908 r. oraz radzyński w 1905 r. i nowomiński w 1906 r.). Na tym tle wręcz wzorowo wypada gubernia radomska, w której wszystkie powiaty w każdym roku mają zbliżoną średnią. We wszystkich wspomnianych przypadkach mamy do czynienia z jednym spośród czterech notowań odbiegających znacznie od pozostałych trzech. Aby wyeliminować ewentualne pomyłki pisarzy, zastosuję korektę polegającą na odrzuceniu lat, w których wzrost rekrutów wyraźnie odbiega od notowań w latach pozostałych.

Odrębny problem stanowią powiaty, gdzie znaczne różnice wzrostu dotyczyły dwóch spośród czterech notowań. I tak w powiecie pułtuskim w latach 1905 i 1908 rekruci mierzyli około 169 cm, podczas gdy w latach 1906 i 1907 wzrost wynosił 165,5 cm. Z podobną sytuacją spotykamy się w powiatach włodzisławskim i mariampolskim, konstantynowskim, sokołowskim oraz łaskim (w każdym przypadku różnice wynoszą około 3 cm). Nie

³³ W sprawozdaniach wydzielono też miasto Lublin.

sposób wyjaśniać tych wahań pomyłką pisarzy. Być może decyduje niewielka liczebność kontyngentu, choć i to wyjaśnienie nie daje się zastosować do każdego z tych przypadków. W sumie nie potrafię w tych przypadkach zaproponować sensownej metody korygowania danych i poprzestanę na prostym obliczeniu średniej arytmetycznej ze wszystkich czterech lat. Ogółem więc na 87 powiatów wątpliwości budzi 29 (33%). Pamiętajmy jednak, że ogółem mamy do czynienia z 341 notowaniami, z których do podejrzanych zaliczamy 35, a więc tylko nieco ponad 10%. Biorąc pod uwagę, że dane dotyczą ponad 130 tys. rekrutów, uzyskane rezultaty należy uznać za dość wiarygodne³⁴. Przeciętny wzrost rekrutów obliczony na podstawie danych surowych wynosi 167,30 cm (131 844 rekrutów), podczas gdy w wyniku zastosowania wspomnianej powyżej korekty uzyskujemy niemal identyczny rezultat 167,33 cm (123 670 rekrutów).

METODA

Problemem, jaki trzeba rozwiązać przy porównaniu wzrostu rekrutów z lat 1905–1908 i 1921–1923, jest skąpość informacji dotyczących tego ostatniego przekroju zamieszczonych w sprawozdaniu Jana Mydlarskiego. Jak już wspomniałem, dane dla Królestwa Polskiego z lat 1905–1908 podano wedle powiatów, a ponadto dysponujemy informacją o liczbie rekrutów z każdego powiatu, w tym także o liczbie Żydów. Tymczasem Jan Mydlarski podał tylko średnie arytmetyczne dla poszczególnych województw, ale w ogólnym zestawieniu obrazującym rozkład wzrostu w przebadanej populacji nie podał liczby osób pochodzących z poszczególnych województw. Z kolei informacja o wzroście Żydów odnosi się do całego terytorium II Rzeczypospolitej³⁵.

Pierwszym, nieodzownym zabiegiem musi być wyodrębnienie jednolitego terytorium. W tym celu uporządkowałem powiaty Królestwa Polskiego zgodnie z podziałem administracyjnym właściwym dla II Rzeczypospolitej. Poza czterema powiatami włączonymi do Litwy (Wyłkowyski, Kalwaria, Mariampol, Władysławów) pozostałe weszły w skład pięciu województw: warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubelskiego i białostockiego. Tylko w przypadku białostockiego tereny z obu okresów nie pokrywają się, bowiem kilka powiatów tego województwa nie wchodziło w skład Królestwa.

Teoretycznie rzecz biorąc, istnieją dwa sposoby przeliczeń pozwalające na uzyskanie danych porównywalnych. Jeden z nich polega na obliczeniu na podstawie danych z lat 1905–1908 przeciętnego wzrostu rekrutów chrześcijan i rekrutów Żydów dla każdego z województw. W tym celu należałoby obliczyć parametry regresji, pozwalające oszacować średni wzrost obu grup. W praktyce jest to jednak trudne, bowiem Żydzi rozlokowani byli w większej liczbie we wschodnich częściach Królestwa, które charakteryzowały się wyższym wzrostem przeciętnym. Już Jan Czekanowski wskazywał, że tego rodzaju równanie regresyjne (nawet uwzględniające inne zmienne) nie zawsze rozwiązuje problem w sposób zadowalający³⁶.

³⁴ W obejmującym 10 lat przekroju chronologicznym 1874–1883 dane dotyczyły 159 tys. rekrutów.

³⁵ Wynika to stąd, że Mydlarski dysponował jedynie 1914 notowaniami dotyczącymi Żydów.

³⁶ J. C z e k a n o w s k i, op. cit., s. 153, 193. Średni wzrost Żydów był różny w różnych częściach Królestwa. Świadczy o tym fakt, że najwyższe średnie odnoszą się do powiatów wschodnich, w których jednocześnie wysoki był odsetek Żydów. Gdyby Żydzi mierzyli tyle samo, co w zachodnich częściach Królestwa, wówczas przeciętny wzrost pozostałych rekrutów w powiatach wschodnich musiałby przekraczać 170 cm, co nie wydaje się prawdopodobne.

Konieczne staje się więc postępowanie odwrotne, polegające na podstawieniu danych o wzroście z lat 1921–1923 do proporcji wedle wyznania oraz pochodzenia terytorialnego właściwych dla kontyngentu z lat 1905–1908. Z przeliczenia wynika, że 23,29% spośród rekrutów armii rosyjskiej pochodziło z terenu późniejszego województwa warszawskiego, 21,18% z łódzkiego, 25,54% z kieleckiego, 24,20% z lubelskiego i 5,8% z białostockiego³⁷. Dysponując takimi danymi, można obliczyć średnią arytmetyczną ważoną wzrostu żołnierzy chrześcijan. Wagami będą odsetki rekrutów, które przemnożymy przez średni wzrost żołnierzy z poszczególnych województw, podany przez Jana Mydlarskiego. Kolejnym krokiem będzie doliczenie Żydów, znów wedle proporcji właściwej dla kontyngentu z lat 1905–1908. W okresie tym wśród rekrutów z badanych powiatów Królestwa Żydzi stanowili 11,58%. Licząc ostateczną średnią, wykorzystam obliczony przeciętny wzrost żołnierzy chrześcijan oraz podany przez Jana Mydlarskiego średni wzrost żołnierzy Żydów (162,8 cm).

Tak obliczony przeciętny wzrost żołnierzy Wojska Polskiego należy odjąć od przeciętnego wzrostu rekrutów rosyjskich. Trzeba się przy tym liczyć, że wśród żołnierzy Wojska Polskiego mogły znaleźć się osoby mierzące od 150 do 153 cm, które przez Rosjan zostałyby odroczone. Wśród pomierzonych przez Jana Mydlarskiego żołnierzy polskich odsetek osób mierzących od 150 do 153 cm wynosił tylko 1,93%³⁸. Niestety nie wiemy, czy odsetek ten był podobny we wszystkich województwach i w jakim stopniu wpływał na obniżenie średnich wojewódzkich podanych w raporcie. Skoro więc nie można szacunkowo „podwyższyć” żołnierzy Wojska Polskiego, to należy spróbować „obniżyć” rekrutów rosyjskich. Jest to możliwe, bowiem sprawozdania z 1908 r. informują o liczbie popisowych, których wzrost był niższy niż wymagane 153,33 cm. Na 66 808 popisowych przebadanych w tym roku „nie miało miary” 1172 (1,75%). Liczbę tę należy odnieść do liczby wcielonych do armii rekrutów (34 498). Biorąc pod uwagę, że do wojska trafiło 51,64% ogółu przebadanych, zakładam, iż analogiczny odsetek osób mierzących od 150 do 153 cm mógłby zostać wcielony, gdyby normy rosyjskie były takie same jak polskie. W ten sposób dochodzę do liczby 605 osób spośród „nie mających miary”, co stanowiłoby 1,72% wcielonych. Odsetek ten odnoszę następnie do faktycznej liczby rekrutów z lat 1905–1908. Dokonując całej operacji przyjąłem założenie, że proporcje z 1908 r. były takie same jak w latach 1905–1907. Brak zresztą dowodów, by miało być inaczej. Zakładając, że owe doliczone 1,72% rekrutów mierzyło średnio 151,5 cm, mogę oszacować średni wzrost rekrutów, przy założeniu obowiązywania niższych wymagań komisji poborowych. Z obliczeń tych wynika, że gdyby norma rosyjska była podobna do późniejszej normy polskiej, to średni wzrost kontyngentu rekrutów w latach 1905–1908 wynosiłby 166,83 cm. Tak więc byłby on niższy od faktycznego o 0,27 cm. Jest to zapewne szacunek zbyt duży, bowiem część z popisowych mierzyła mniej niż 150 cm i nie zostałaby zakwalifikowana do szeregów Wojska Polskiego. Nie sądzę jednak, by istniała konieczność dalszego precyzowania oszacowania, nie wpłynie to bowiem znacząco na rezultaty.

³⁷ Powyższe odsetki odnoszą się, rzecz jasna, do kontyngentu rekrutów chrześcijan.

³⁸ Zestawienie według wzrostu cf. J. Mydlarski, *Materiały do zagadnienia różnic w budowie ciała*, tablica 1, s. 325, w tym wśród 46 chrześcijan osoby te stanowiły 1,64%, a wśród 1918 Żydów aż 8,9%.

OMÓWIENIE WYNIKÓW

Przeciętny wzrost ogółu rekrutów armii rosyjskiej z lat 1905–1908 pochodzących z powiatów, które następnie znalazły się w granicach II Rzeczypospolitej, wynosił faktycznie 167,10 cm, a po przeszacowaniu oceniam go na 166,83 cm. Dla żołnierzy z lat 1921–1923, po wykonaniu omówionych powyżej zabiegów, uzyskuję następujące rezultaty: wzrost żołnierzy chrześcijan wynosił 165,31 cm, a średni wzrost całego kontyngentu, z uwzględnieniem Żydów — 165,02 cm³⁹. Różnicę w przeciętnym wzroście wynoszącą 1,81 cm na niekorzyść żołnierzy z lat 1921–1923 trzeba przypisać wpływowi katastrofalnych warunków życiowych na terenie Królestwa Polskiego w okresie wojny światowej i bolszewickiej.

Obliczona przed chwilą średnia obrazuje minimalną różnicę we wzroście, bowiem w dotychczasowych obliczeniach nie uwzględniłem różnicy wieku pomiędzy rekrutami sprzed I wojny światowej a żołnierzami z lat 1921–1923. Ci pierwsi to niemal wyłącznie osoby w wieku 21 lat. Strukturę według wieku żołnierzy Wojska Polskiego ilustruje poniższa tabela.

Tabela 1. Struktura wedle wieku żołnierzy polskich mierzonych w latach 1921–1923

Lat	Nie-Żydzi w %	Żydzi w %
poniżej 21	1,36	0,27
21	29,41	31,95
22	36,62	38,63
23	24,44	26,64
powyżej 23	8,08	2,50

Źródło: J. Mydlarski, *Sprawozdanie z wojskowego zdjęcia antropologicznego*, „Kosmos” t. I, 1925, s. 538.

Odmienności w strukturze wieku powodują zawyżenie średniego wzrostu żołnierzy z lat 1921–1923, ponieważ trzeba liczyć się ze zjawiskiem dorastania osób w wieku 22–23 lat. Dziś, przy lepszych warunkach bytowych, zjawisko to nie występuje, natomiast w czasach dawniejszych dorastanie po 20 roku życia było zjawiskiem naturalnym. Potwierdzają to zarówno badania Józefa M a j e r a nad poborowymi w Galicji w latach siedemdziesiątych XIX w., jak i K. K o s i e r a d z k i e g o w powiecie miechowskim i Władysława T o ł w i ń s k i e g o w lubartowskim⁴⁰. W przypadku włościan miechowskich stających do

³⁹ Przeważający wzrost rekrutów pochodzenia nieżydowskiego obliczam jako sumę iloczynów średniego wzrostu poszczególnych województw i odsetków, jakie stanowili pochodzący z nich żołnierze w kontyngencie z lat 1905–1908. I tak: $0,0580 \cdot 166,1 + 0,2418 \cdot 165,8 + 0,2554 \cdot 165,0 + 0,2118 \cdot 164,8 + 0,2329 \cdot 165,4 = 165,31$ cm. Wzrost całego kontyngentu: $0,8842 \cdot 165,31 + 0,1158 \cdot 162,8 = 165,02$.

⁴⁰ J. M a j e r, *Roczny przyrost ciała u ludności galicyjskiej, między 20-tym a 23-cim rokiem życia, jako przyczynek do charakterystyki fizycznej oznaczony co do Rusinów*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” t. II, 1878, s. 3–34; idem, *Roczny przyrost wysokości ciała u Polaków galicyjskich jako przyczynek do ich charakte-*

poboru w latach 1899–1903 dorost w 22 roku życia wynosił średnio 0,86 cm, a w 23 roku życia — 0,56 cm. W przypadku Żydów przyrosty obliczono dla trzydziestolecia 1874–1903. Były one mniejsze niż u Polaków i wynosiły odpowiednio 0,48 i 0,32 cm⁴¹. Nie posiadam danych dotyczących dynamiki wzrastania powyżej 23 i poniżej 21 roku życia, ale niewielkie odsetki żołnierzy w tych grupach wiekowych nie wpłyną znacząco na ostateczny rezultat. Jeśli zastosować dane miechowskie o dorastaniu do żołnierzy polskich, to średnia wzrostu dla nie-Żydów obniży się do 164,65 cm, a dla Żydów do 162,4 cm. Tym samym średnia ogólna wyniesie 164,39 cm, a różnica pomiędzy dwoma przekrojami chronologicznymi wzrośnie do 2,44 cm⁴². Liczbę tę traktuję jako maksymalne odzwierciedlenie strat w biologicznym standardzie życia, spowodowanych warunkami żywymi okresu wojny i okupacji.

Stwierdzone powyżej obniżenie się przeciętnego wzrostu rekrutów w granicach od 1,81 do 2,44 cm nabiera właściwego znaczenia dopiero po zestawieniu z przebiegiem trendu sekularnego na ziemiach polskich w XIX i XX w. Terminem „trend sekularny” antropolodzy określają systematyczne powiększanie się wysokości ciała. Zjawisko to występuje w społeczeństwach europejskich (choć nie tylko) od połowy XIX w. z różnym nasileniem i trwa po dziś dzień⁴³.

Podstawowym źródłem do badania trendu sekularnego są dane o wzroście popisowych i rekrutów. Dla terenu Królestwa Polskiego najwcześniejsze tego rodzaju dane pochodzą z lat 1874–1883, czyli pierwszego dziesięciolecia obowiązywania rosyjskiej ustawy o powinności wojskowej. Wedle tych danych średni wzrost 21-letnich rekrutów wynosił 164,58 cm⁴⁴. W roku 1907 Warszawski Komitet Statystyczny opublikował informacje o poborze w Królestwie Polskim za lata 1874–1897. Dla lat 1874–1889 opublikowano dane o wzroście popisowych z terenów wiejskich, natomiast dla lat 1890–1897 dysponujemy informacjami dotyczącymi ogółu popisowych. Średni wzrost wynosi odpowiednio 164,76 i 165,63 cm⁴⁵. Następne przekroje odnoszą się dopiero do okresu międzywojennego.

rystyki fizycznej, ibidem, t. III, 1879, s. 3–27; idem, *Roczny przyrost ciała u Żydów Galicyjskich jako przyczynę do ich charakterystyki fizycznej*, ibidem, t. IV, 1880, s. 3–22; K. Kosięradzki, *Przyczynek do charakterystyki fizycznej ludności męskiej powiatu miechowskiego*, s. 267–270; W. Toliński, *Rozwój fizyczny ludności powiatu lubartowskiego*, s. 327–331.

⁴¹ K. Kosięradzki, *Przyczynek do charakterystyki fizycznej ludności męskiej powiatu miechowskiego*, s. 268, 270.

⁴² Obliczając to traktuję osoby w wieku poniżej 21 i powyżej 23 lat jak mierzące tyle samo co 21-latkowie, stąd: $0,3894 * 165,31 + 0,3662 * 164,45 + 0,2444 * 163,89 = 164,65$ dla nie-Żydów. Liczby 164,45 i 163,89 są rezultatem odjęcia od liczby 165,31 przeciętnych dorostów podanych powyżej. Dla Żydów: $0,3473 * 162,8 + 0,3863 * 162,32 + 0,2664 * 162 = 162,4$. Dla całego kontyngentu: $0,8842 * 164,65 + 0,1158 * 162,4 = 164,39$.

⁴³ Trend sekularny omawiano we wszystkich pozycjach wymienionych w przyp. 3, cf. także użyteczne podsumowanie: A. Malinowski, *Trend sekularny i akceleracja — przegląd zagadnień*, „Przegląd Antropologiczny” t. XLIII, 1977, s. 405–417.

⁴⁴ Dane podaje *Wstępczycza wojskowa powinność w Imperii za pierwsze dziesięcioletnie 1874–1883*, wyd. A. Syrniew, Petersburg 1886. Obliczenie to różni się od obliczenia A. Zakrzewskiego (*Wzrost w Królestwie Polskim. Przyczynek do charakterystyki fizycznej Polaków*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” t. XV, 1891, s. 1–39) o 1/2 wierszka w górę. Różnica bierze się stąd, że Zakrzewski błędnie obliczał średnią arytmetyczną, zaniżając ją o ok. 2,5 cm. Błąd ten korygują S. Klonowicz, S. Niemiec, A. Rogoziński, *Ogólna charakterystyka budowy fizycznej dziesięcioletnich poborowych zakwalifikowanych do służby wojskowej w 1963 r.*, „Rocznik Wojskowego Instytutu Higieny i Epidemiologii” t. III (VI), 1963–1964, s. 14.

⁴⁵ *Statystyczne swiędienia o przywanych w 10 guberniach kraja za 25 let*, „Trudy Warszawskiego Statystycznego Komitetu” t. XXII 1906. Średnie podaje za J. Czekańskimi, *Przyczynki do bilansu społeczno-antro-*

W latach 1927–1931 średnia dla popisowych wynosiła 165,88, a dla rekrutów z kategorią A 167,06⁴⁶. Można więc uznać, że w tym okresie straty spowodowane przez warunki panujące w latach 1915–1920 zostały zniwelowane. Powiększenie się średniego wzrostu pomiędzy okresem 1874–1883 a 1905–1908 wyniosło średnio 2,59 cm, czyli przeciętnie na rok 0,09 cm⁴⁷. Przyjmując orientacyjnie, że tempo podnoszenia się wzrostu było w całym okresie stale, przekonujemy się, że parametry z lat 1921–1923 są równoznaczne z cofnięciem się w czasie o 20 do 27 lat w stosunku do średnich z okresu 1905–1908.

Dokonane powyżej oszacowanie można zestawiać z danymi zebranymi przez Komisję Antropometryczną PAN dla osób w wieku 25–30 lat. Danych tych należałoby jednak używać ostrożnie, bowiem każdy rocznik reprezentowany jest przez próbę liczącą niewiele ponad 100 osób i to w dodatku bez określenia jej składu etnicznego. Wynika z nich, że mieszkańcy miast urodzeni w latach 1900–1902 mierzyli od 164,02 do 164,35 cm, podczas gdy mieszkańcy wsi od 162,74 do 164,03. Kolejne roczniki, poczynając od 1903, charakteryzowały się już wyższym wzrostem. W miastach rocznik 1910 mierzył 166,98 cm, a na wsi 166,89. Różnice są więc znaczne, i to pomimo faktu, że mamy do czynienia ze wzrostem osób dorosłych, który z reguły jest mniej rozproszony niż wzrost osób jeszcze rosnących, gdzie różnice odzwierciedlają tempo dojrzewania fizycznego. Druga wojna światowa i kryzys ekonomiczny lat trzydziestych manifestuje się w omawianych danych znacznie łagodniej, bowiem regres w wysokości ciała dotyczy roczników od 1927 do 1932 i wynosi w miastach nie więcej niż 0,9, a na wsi 1,1 cm⁴⁸.

Brak niestety adekwatnego materiału dla systematycznego porównania sytuacji w Królestwie Polskim z położeniem w innych krajach. Z danych dotyczących rekrutów francuskich wynika, że między 1910 a 1920 r. wzrost zmniejszył się z 166,4 do 165,7 cm, a więc o 0,7 cm, zrównując się tym samym ze wzrostem rekrutów z roku 1900. Regres spowodowany II wojną światową mieścił się we Francji w granicach błędu statystycznego i wynosił tylko 0,2 cm. Znacznie silniej niż we Francji wpływ wojny zaznaczył się we Włoszech, gdzie między 1910 a 1920 r. przeciętny wzrost spadł o 1,4 cm (z 163,9 do 162,5), by w kolejnym przekroju, w roku 1928, wzrosnąć o 1,9 cm⁴⁹. Dane pochodzące z Niemiec nie dają się bezpośrednio porównywać z danymi polskimi, dotyczą bowiem wzrostu dzieci mierzonych corocznie od 1911 r. w szkołach Stuttgartu. Wynika z nich stagnacja przeciętnego wzrostu dzieci od 1914 r., a potem jego silny spadek, osiągający minimum w latach 1918 i 1919.

pologicznego Królestwa Polskiego [w:] Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza, Lwów 1916, s. 225. Dane z tabel dotyczących lat 1890–1898 faktycznie odnoszą się do lat 1890–1897.

⁴⁶ J. Mydlarski, *Budowa fizyczna młodzieży męskiej roczników 1906 do 1909*, s. 17, obliczenie dla całego okresu 1927–1930.

⁴⁷ Obliczając tę różnicę dla lat 1905–1908 operuję średnią rzeczywistą, tj. 167,38 cm, bowiem w obu przekrojach minimalny wzrost wymagany przez armię był taki sam i wynosił 153,33 cm. Przekroje chronologiczne dzieli 28 lat, bo za punkt początkowy należy przyjąć rok środkowy dekady 1874–1883, tzn. 1878 r.

⁴⁸ Dane Komisji Antropometrycznej przytaczam za: N. Wołański, S. Niemiec, M. Pyżuk, *Antropometria inżynierska. Kształt i wymiary ciała a wzornictwo przemysłowe*, Warszawa 1975, s. 171–172 (miasto) oraz 173–174 (wieś). Podstawą dla porównań nie mogą być mapy Jana Mydlarskiego przywołane w przyp. 11, podają bowiem one średnie z całego okresu międzywojennego. Z kolei najwcześniejszy przekrój z okresu PRL-u jest zbyt odległy, bo pochodzi z 1963 r., cf. S. Klono-wicz, S. Niemiec, A. Rogoziński, op. cit.

⁴⁹ Cytuję za R. Flood, *The Heights of Europeans since 1750: A New Source for European Economic History [w:] Stature, Living Standards and Economic Development. Essays in Anthropometric History*, wyd. J. Komołosa, Chicago 1994, s. 17–19.

Do interesujących, acz z konieczności tylko prowizorycznych wniosków prowadzi porównanie średnich wzrostu żołnierzy polskich pochodzących z byłego zaboru pruskiego z rekrutami armii niemieckiej mierzonymi w 1906 r. Dane niemieckie odnoszą się do preselekcjonowanych rekrutów w wieku ponad 20 lat. Średnie arytmetyczne wynoszą 168,2 cm dla Prus Zachodnich i 167,4 dla Wielkopolski⁵⁰. Tymczasem przeciętny wzrost żołnierzy Wojska Polskiego z lat 1921–1923 pochodzących z Wielkopolski i Pomorza wynosił 166,9 cm. Obniżenie wzrostu wynosiło więc od 0,5 do 1,3 cm i było mniejsze niż w Królestwie Polskim. Oczywiście bez szczegółowej analizy niemieckiego systemu poborowego i wymagań medycznych względem popisowych trudno jest budować na tej obserwacji szersze wnioski. Być może jednak jest to namacalny efekt eksploatacji przez Państwa Centralne okupowanego terytorium Królestwa Polskiego⁵¹.

Podsumowując wypada stwierdzić, że lata 1915–1921 miały katastrofalne konsekwencje dla Królestwa Polskiego nie tylko pod względem materialnym, ale stanowiły również katastrofę z punktu widzenia standardu życia, mierzonego w kategoriach biologicznych. Rozmiary tej klęski zdają się nawet przechodzić rozmiary, skądinąd tragiczniejszej w kategoriach demograficznych katastrofy spowodowanej przez II wojnę światową.

ANEKS

Wzrost rekrutów w Królestwie Polskim w latach 1905–1908

Tabele zawierają dane o wzroście rekrutów wedle powiatów Królestwa Polskiego. Wspomniane w tekście notowania niepewne zaznaczyłem pogrubionym drukiem. W przedostatniej kolumnie podaję przeciętny wzrost po zastosowaniu korekty (zob. tekst). W tabelach dotyczących całego Królestwa Polskiego podaję średnią surową, średnią po korekcie oraz średnią przy założeniu obniżonych kryteriów minimalnego wzrostu do 150 cm (zob. tekst). Odrębnie podaję również średnie dla Królestwa Polskiego w granicach II Rzeczypospolitej.

Przeliczając z wierszków na centymetry przyjąłem założenie, że osoby umieszczone w tabelach w kategorii od 34,5 do 35 wierszków mierzyły średnio 34,75 wierszków, osoby z grupy od 35 do 36 wierszków mierzyły 35,5 wierszka itd. Przeliczając 1 wierszek na centymetry stosuję przelicznik 4,444, podobnie jak w tabeli przeliczeń podanej w podręczniku Uszakowa (*Systematyczny zbiór ustaw o wojskowej powinności*, s. 75, aneks 15).

⁵⁰ J. B a t e n, *Anthropometrics, Consumption and Leisure: The Standard of Living* [w:] *Germany. A New Social and Economic History* t. III. 1800–1989, pod red. S. O g i l v i e, M. O v e r y, London 2000 (w druku). Dziękuję dr Jörgowi Batenowi z Katedry Historii Gospodarczej Uniwersytetu w Monachium za udostępnienie tego tekstu i możliwość wymiany poglądów.

⁵¹ Prawdopodobieństwo tej konkluzji potwierdza porównanie kartkowych norm żywienia pomiędzy Niemcami a Królestwem Polskim. W 1917 r. normy w tym ostatnim były o połowę mniejsze, cf. Z. L a n d a u, J. T o m a s z e w s k i, op. cit., s. 482; W. G r a b s k i, W. S t o j a n o w s k i, J. W a r e ż a k, *Rolnictwo Polski 1914–1920* [w:] *Polska w czasie wielkiej wojny* t. III, s. 289–297, 325–329, 349–466. Warto zaznaczyć, że średni wzrost w Poznańskim i na Pomorzu w dwudziestolecie międzywojennym powrócił do wartości notowanych w okresie przedwojennym. Z map J. M y d l a r s k i e g o wynika, że w powiatach pomorskich średnie przekraczały 168 cm, a w Wielkopolsce zamykały się w granicach 167–168 cm, cf. J. M y d l a r s k i, *Mapy antropometryczne Polski*, mapa nr 1.

Gubernia kaliska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
kaliski	169,13	168,09	166,37	166,27	167,35	2025	166,93	1638
kolski	165,76	165,58	166,04	165,86	165,83	1238	x	x
koniński	169,09	169,19	169,03	167,36	168,60	1055	x	x
łęczycki	170,38	169,86	169,25	169,99	169,87	1946	x	x
sieradzki	169,75	169,36	168,10	169,75	169,20	2243	x	x
śłupecki	170,31	168,58	169,18	170,04	169,57	816	x	x
turecki	164,99	165,38	165,13	164,17	164,93	1661	x	x
wieluński	164,76	164,74	165,10	169,12	165,99	2435	164,88	1794
gubernia	168,00	167,48	167,00	167,85	167,57	x	167,44	12391
osób	2977	3230	3527	3685	13419	x	x	x

Gubernia kielecka

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
jędrzejowski	165,68	165,73	165,49	165,94	165,71	1429	x	x
kielecki	164,96	169,36	168,77	169,46	168,16	2209	169,18	1674
miechowski	168,58	167,99	168,84	169,49	168,75	2122	x	x
olkuski	164,90	164,44	165,34	165,71	165,13	1943	x	x
pińczowski	166,86	166,93	166,89	166,96	166,91	1981	x	x
stopnicki	165,18	164,88	165,34	164,93	165,07	2093	x	x
włoszczowski	165,94	166,02	166,47	165,94	166,09	1471	x	x
gubernia	166,28	166,49	166,27	167,07	166,48	x	166,55	12713
osób	3178	3275	3338	3457	13248	x	x	x

Gubernia lubelska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1098 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
biłgorajski	166,08	166,27	166,57	166,04	166,24	1723	x	x
chełmski	168,80	169,83	169,34	165,00	168,22	2249	169,33	1670
hrubieszowski	170,11	170,20	169,81	162,32	167,97	1733	169,98	1279
janowski	169,23	169,86	168,66	167,03	168,68	1919	169,25	1418
krasnostawski	166,18	166,09	166,69	165,62	166,14	1673	x	x
lubartowski	164,32	164,74	164,73	165,09	164,73	1470	x	x

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1098 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
Lublin	163,20	163,99	163,84	164,06	163,80	398	x	x
lubelski	166,37	166,38	166,84	166,23	166,46	1990	x	x
nowoalek- sandryjski	166,16	165,68	165,59	165,30	165,66	2325	x	x
tomaszowski	169,48	169,27	169,33	165,64	168,34	1614	169,36	1170
zamojski	166,03	166,18	165,75	165,87	165,97	1915	x	x
gubernia	167,26	167,36	167,30	165,40	166,80	x	167,00	17031
osób	4483	4682	4806	5028	18999	x	x	x

Gubernia łomżyńska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
kolneński	164,61	164,37	165,65	165,70	165,12	597	x	x
łomżyński	164,79	165,61	164,81	167,21	165,74	1187	165,09	823
makowski	168,33	165,47	165,58	165,17	165,88	810	165,40	679
mazowiecki	164,11	165,19	165,15	165,12	164,95	958	x	x
ostrołęcki	166,67	167,57	167,79	168,08	167,64	657	x	x
ostrowski	166,46	166,53	167,08	167,48	166,90	1302	x	x
szczuczyński	167,43	168,76	167,95	168,36	168,22	586	x	x
gubernia	165,91	166,12	166,28	166,80	166,26	x	166,15	5602
osób	1162	1565	1575	1795	6097	x	x	x

Gubernia piotrkowska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1098 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
będziński	164,91	163,81	163,21	163,22	163,73	3015	x	x
brzeziński	168,89	168,41	169,74	169,45	169,14	1807	x	x
częstochowski	165,01	165,49	165,21	165,11	165,20	2692	x	x
łaski	169,37	168,63	165,93	165,90	167,60	1975	x	x
Łódź	166,65	165,91	166,45	165,45	166,14	1455	x	x
łódzki	166,38	166,01	166,54	166,12	166,26	2309	x	x
noworadomski	168,86	168,91	169,15	169,48	169,13	2531	x	x
piotrkowski	169,23	169,68	167,68	169,70	169,03	2852	169,55	2055

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
rawski	169,58	168,69	168,73	168,85	168,97	1466	x	x
gubernia	167,50	167,14	166,75	166,95	167,07	x	167,05	19305
osób	4670	5055	5247	5130	20102	x	x	x

Gubernia płocka

powiat	1905 cm	1906 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
ciechanowski	165,65	165,14	165,06	165,24	650	x	x
lipnowski	164,98	165,93	165,04	165,40	730	x	x
mławski	165,31	165,78	163,48	164,67	523	165,63	288
płocki	163,60	163,74	163,96	163,78	1271	x	x
przasnyski	168,51	168,93	169,78	169,20	400	x	x
rypiński	170,51	169,09	165,70	167,76	465	169,71	239
sierpecki	167,60	163,88	168,51	167,00	267	168,14	196
gubernia	165,76	165,55	165,34	165,51	x	165,66	3774
osób	1005	1534	1767	4306	x	x	x

Gubernia radomska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
iłżecki	168,93	169,06	170,21	169,78	169,51	1958	x	x
konecki	165,52	164,89	165,82	165,35	165,42	1940	x	x
kozienicki	166,41	166,79	166,36	166,29	166,46	2073	x	x
opatowski	165,13	165,87	166,05	165,62	165,68	1974	x	x
opoczyński	165,45	165,86	165,29	165,55	165,53	1826	x	x
radomski	166,10	166,21	165,70	167,74	166,45	2564	x	x
sandomierski	165,32	166,02	165,57	166,06	165,74	1761	x	x
gubernia	166,13	166,43	166,41	166,70	166,42	x	x	x
osób	3392	3390	3689	3625	10407	x	x	x

Gubernia siedlecka

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
bielski	168,97	169,03	168,54	169,39	169,00	1218	x	x
garwoliński	166,45	170,58	170,79	171,06	169,76	2195	170,81	1665
konstanty- nowski	170,43	170,04	167,31	166,73	168,66	883	x	x
łukowski	169,60	168,99	169,18	169,48	169,30	1695	x	x
radzyński	165,07	165,57	164,40	164,78	164,97	1096	x	x
sokołowski	170,13	166,14	169,82	166,60	168,17	1124	x	x
siedlecki	169,54	169,59	169,92	169,53	169,65	1269	x	x
włodawski	170,60	169,72	170,31	167,65	169,61	1351	170,19	1043
gubernia	168,27	168,56	168,70	168,71	168,56	x	168,66	10997
osób	2876	3172	3118	2958	12124	x	x	x

Gubernia suwalska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
augustowski	170,64	170,36	171,55	167,12	169,83	634	170,92	451
kalwaryjski*	168,78	169,60	169,41	168,98	169,24	820	x	x
mariampol- ski*	163,32	163,87	166,05	166,28	165,03	495	x	x
sejneński	166,48	167,51	167,15	166,54	166,95	762	x	x
suwalski	166,62	166,63	166,07	166,03	166,27	557	x	x
władysławow- ski*	170,50	167,47	170,47	166,99	168,44	569	x	x
wyłkowyski*	170,59	170,07	170,11	167,01	169,19	642	170,20	438
gubernia	168,35	168,03	168,79	167,06	167,99	x	168,08	4092
osób	725	1239	1170	1345	4479	x	x	x

* Od 1918 w granicach Litwy.

Gubernia warszawska

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1907– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
łośński	166,10	165,00	166,18	166,08	165,82	1712	x	x
gostyniński	162,93	162,12	161,12	166,13	163,08	1602	162,00	1182

powiat	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1907– –1908 cm	osób	po korekcie cm	osób po korekcie
grójecki	165,45	165,99	165,23	165,98	165,66	2223	x	x
kutnowski	165,38	166,49	166,61	166,05	166,15	1366	x	x
łowicki	170,21	169,67	171,04	170,74	170,43	1458	x	x
nieszawski	169,70	168,52	169,78	169,10	169,34	1242	x	x
nowomiński	170,52	167,09	170,94	170,89	169,88	1551	170,79	1173
płoński	165,12	165,27	165,06	164,98	165,11	1600	x	x
pultuski	169,16	165,38	165,87	168,91	167,35	1719	x	x
radzyński	169,67	166,86	166,04	166,12	167,12	1161	166,33	885
skierniewicki	169,80	169,27	168,64	165,61	168,36	991	169,20	759
sochaczewski	167,14	166,77	166,58	166,09	166,52	1516	x	x
Warszawa	168,30	168,63	169,50	169,99	169,13	3593	x	x
warszawski	165,90	165,69	166,41	166,67	166,17	1985	x	x
włocławski	168,48	169,38	168,89	170,38	169,31	1278	x	x
gubernia	167,52	166,73	167,16	167,76	167,30	x	167,31	23691
osób	6054	6048	6423	6472	24997	x	x	x

Królestwo Polskie

obszar	1905 cm	1906 cm	1907 cm	1908 cm	1905– –1908 cm	po korekcie cm	korekta do 150 cm
Królestwo Polskie	167,41	167,26	167,30	167,02	167,30	167,33	167,05
Osób	30516	33181	32887	35260	131844	123670	125834
W granicach II RP	167,18	167,03	167,05	167,03	167,07	167,10	166,83
Osób	30145	32460	32269	34525	129399	121428	123553

CONTENTS

ARTICLES

G. Rostkowski — The Expedition of Sviatoslav against the Khazars in 965 and its Consequences

The article examines the circumstances of the fall of the Khazar Khanate. The author tends to opt for the opinion claiming that the catastrophe of the Khanate was the outcome of two armed expeditions conducted by Rus': in 965, when the armies of Kievan Rus' invaded Khazar terrains on the Don, and in 968/969 — when they overran terrains on the Volga. G. Rostkowski emphasises that the downfall of the Khanate and the subsequent obstacles created against its revival were the outcome of the diplomatic and tribal initiatives not only of Rus', but also of other states and tribes of the discussed region, especially Khoresm, the Oguz peoples and Byzantium.

M. Deszczyńska — The Image of the “Antemurale” in Writings from the End of the Polish Enlightenment

The author discusses the political myth, dating from the Jagiellonian era, about the role played by Poland as a defender of Christianity against the Turkish onslaught. Under the impact of the Enlightenment and the political situation of Poland at the beginning of the nineteenth century, the place of Turkey was taken by Russia, and religious elements were supplanted by a cultural factor — now it was claimed that Poland comprised the outpost of Western culture. The fact that the “antemurale” motif appeared in literature during wartime and in the course of important political events inclined the author to conclude that Polish social elites during the last stages of the Enlightenment consciously applied this image for the purpose of mobilising society and propagating their political conceptions.

M. Koczyński — The Impact of the First World War upon the Living Standard in the Kingdom of Poland in the Light of Biological Yardsticks

A comparison of measurements of the height of recruits from the Kingdom of Poland in 1905–1908 and 1921–1923. Having taken into consideration differences in selecting and examining the recruits by Russian and Polish recruitment commissions the author found that in 1921–1923 the recruits were on the average 1,81 cm shorter than those from the years 1905–1908. M. Koczyński believes that this difference was the result of a catastrophic fall in the living standard in Polish lands during the first world war and the Polish–Bolshevik war. Emphasis is placed on the fact that the difference was greater than the regression of the average height of recruits caused by the Great Depression and the second world war, which totalled 0,9 cm. in the towns and 1.1 cm. in the countryside (recruits born in 1927–1932).